

9. תולדות התיישבות האדם ברמת הנדיב – סקירת הממצא הארכיאולוגי והערכתו

יותם טבר

מוקדש לזכרו של יזהר הירשפלד ז"ל,
גדול חוקרי עברה של רמת הנדיב

הגבוהה של הרמה. יכולת מוגבלת זו השפיעה ככל הנראה גם על גודלם ואופיים של היישובים בחלקים אלו של רמת הנדיב. לעומת זאת, בחלקה המזרחי נובע המעיין היחידי בשטחה, עין צור. ספיקתו היא 25-29 מ"ק מים ליום, לפי הנתונים המודרניים שבידנו (להב 1992: 10). נראה שכמות המים שנבעה ממעיין זה אפשרה קיום ופעילות אנושיים לאורך כל השנה. נקבות שנחצבו בעת העתיקה אף הגבירו את ספיקת המעיין. אמת מים חצובה, היוצאת מהמעיין מזרחה במדרון היורד לעבר בקעת הנדיב, מלמדת על חשיבות המעיין אף מחוץ לגבולות רמת הנדיב ועל ניצולו של משאב חיוני זה לחקלאות, ככל הנראה שלחין, כמו גם לאספקת מים לשוני ולקיסריה. בהקשר למקורות מים ולמפעלי מים, נציין שני מפעלים גדולים שהוקמו והופעלו בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית בקרבת רמת הנדיב לצורך אספקת מים לקיסריה, בירת פרובינקיה יהודה. מוצא האמה העליונה של קיסריה נבחל תנינים העליון, והיא אספה גם את מימיו של מעיין עין צור לרווחת תושבי הפוליס השכנה. האמה התחתונה ומפעל הסכר של נחל תנינים שממערב לרמת הנדיב, סיפקו כוח להנעת טחנות קמח בתקופה הביזנטית ולצרכים חשובים נוספים בעיר השכנה (דריי 2011: 141-158, עד וא-סלאם סעידי 2011: 113-128, 104-129; Porath 2002).

דרכים ראשיות

המעבר ממישור החוף לפנינים הארץ אפשר קשר יבשתי בין התרבויות של ארצות הסהר הפורה לאלו שבמצרים. נתיבי מעבר ודרכים בין-לאומיות וארציות בין מישור החוף לעמקים הפנימיים בארץ ישראל היטיבו לנצל מעברים גיאוגרפיים נוחים לצורכיהם. כמה מעברים ונתיבי מסחר היסטוריים מוכרים בין הרכס ההררי של הכרמל בצפון לרכס השומרון בדרום. רמת הנדיב ממוקמת בנקודה גיאוגרפית בעלת שליטה אסטרטגית על שני מעברים חשובים, האחד מדרום לה נבחל תנינים הנמשך מזרחה לעמק יזרעאל, והאחר ממערב לה, לאורך מישור החוף, העוקף את רכס הכרמל מצפון (טפר 2004: 82-47, טפר 2011: 257-275, רול 2011: 239-256). בתקופות שונות נעשה שימוש בנתיבי מעבר שאינם סלולים, כמו גם בדרכים שנסללו על ידי אדם. האחרונות נסללו לרוב בפיקוח של רשות מרכזית ומנקודת מוצא לנקודת יעד מוגדרות. מיקומה של רמת הנדיב לצד נתיבי מעבר היסטוריים שחלקם נסללו, העניק יתרון נוסף לפעילות ולקיום אנושיים בשטחה.

רמת הנדיב היא רמה העולה במתינות ממזרח למערב, עד לראש מצוק ברום של 141 מטרים מעל פני הים. שטחה נושק ליחידות גיאוגרפיות שונות: מישור החוף ממזרח, בקעת הנדיב ממערב, רמת מנשה מצפון-מערב והכרמל מצפון (ראה קפלן, פרק 3 שער I). מיקומה ייחודי מבחינה גיאוגרפית, והוא השפיע רבות על תולדותיה של ההתיישבות ושל הפעילויות האנושיות בשטחה. פעילות האדם ברמה נחקרת באינטנסיביות כבר יותר מ-130 שנה בסקרים, בחפירות ובמחקרים. הצגת הממצאים, לפי סדר חשיפתם על ידי חוקרים שונים משלהי המאה ה-19 ועד ימינו, מבטאת גם את תולדות המחקר הארכיאולוגי ברמת הנדיב.

רמת הנדיב והיישובים שבסביבתה

בקרבת רמת הנדיב נמצאים תלים היסטוריים גדולים וחשובים, וחלקם התפתחו אף לערים. תלים אלה שוכנים באדמות העמק ובמישור החוף ממערב ומדרום-מזרח לרמת הנדיב. במעגל הרחוק (7-8 ק"מ) אפשר לציין את תל דור ונמלה (שטרן 1992: 393-407; וקסמן ורווה 1992: 407-410) ואת קיסריה ונמלה (נגב 1992: 1377-1369; רבן 1992: 1385-1391), שהיו אתרים מרכזיים בתולדות הארץ ושימשו כמרכזי מסחר במשך תקופות ממושכות. במעגל הקרוב (4-2 ק"מ) אפשר לציין את תל תנינים (Tsafir et al. 1994: 106), תל מבורך (שטרן 1992: 867-871) ותל בורגה (Kochavi et al. 1979: 121-165). אתרים נוספים וחשובים נמצאים במרחב הגיאוגרפי הסמוך לרמת הנדיב, חלקם אתרים של יישובי קבע וחלקם אתרים ובהם מתקני חקלאות, מוקדי חציבה, אתרי קבורה וכדומה (עולמי וחובריו תשס"ו, גדות וטפר 2008; 2008א: 255-270). הפעילות ברמת הנדיב התקיימה, אם כך, באזור מיושב שבו הייתה קיימת פעילות אנושית ענפה לאורך תקופות ממושכות.

מים

למים חשיבות רבה להתיישבות בפרט ולפעילות אנושית בכלל, וכך גם ברמת הנדיב, המצויה באזור שבו כמות המשקעים הממוצעת אינה עולה על 600 מ"מ בשנה (ראה שגיב, פרק 5 שער II). בשל התנאים הטבעיים ברמת הנדיב, כמות המשקעים בחלקה המערבי והגבוה, החשוף לרוחות מערביות בחורף, פחותה מאשר בחלקה המזרחיים. סביר שיש לכך השפעות גם על היכולת לאגור מים בבורות ובמתקנים בחלקה המערבי

פרנסה ומקורות מחיה

המאקם הוא המקום הקדוש של מנצור אל עקב. זהו עץ חרוב שעוצב בידי רוחות הים בצורת דגל. החורבה מוקפת בחומות ובמרקזה מגדל. מילינן מזכיר גם קמרונות, בור מטויה ואבן רחיים. בתיאור אום אל עלק מציין מילינן את הכפר, בו התגוררו בעת הביקור 45 תושבים, ואת בית החווה של חורי. במחצית השנייה של המאה העשרים, ביקרו במקום מעת לעת פקחי העתיקות של ממשלת המנדט הבריטי, לרבות פ' גאי ונ' מחולי. בתיקי הארכיון המנדטורי נמצא תיאור של חורבת עקב. האתר מתואר כגל של מפולות אבן, בורות חצובים, אבני בנייה רבות וקירות קדומים, כמו כן אבני פסיפס וחרסים מהתקופה הרומית ומהתקופה הערבית. חורבת עלק מתוארת כאתר קדום, מכוסה בצמחייה ובו שרידים של כפר ערבי מודרני. בראש הגבעה ניצב מגדל בנוי אבנים גדולות. האתר נמשך דרומה עד מקום נביעתו של מעיין, שם התגלתה מנהרה תת-קרקעית. בשטח האתר נמצאו חרסים מהתקופות הרומית, הביזנטית והערבית (Mülinen 1908: 238-240).

סקרים ארכיאולוגיים

בראשית שנות השמונים של המאה עשרים, ערך בית-ספר שדה חוף הכרמל סקר גוף ברמת הנדיב, בראשותם של זכריה בן דויד ומורדי פרקש, כחלק מ"פרויקט רמת הנדיב". בשנת 1984 פורסם הסקר הפרהיסטורי בכרמל בראשותו של יעקב עולמי, שאיתר בגבולה הדרום-מערבי של רמת הנדיב, לרגלי המצוק, מערה שקרסה ובתוכה כלי צור מן התקופה הפליאוליתית התיכונה, וכן עצמות מאובנות של בעלי חיים (Olami 1984: 171-173, Site 191).

סקר ארכיאולוגי שיטתי נערך בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים בראשותו של יזהר הירשפלד, במטרה לבחון ולתעד את שרידי פעילות האדם בשטחים הפתוחים, מחוץ לגבולות אתרי העתיקות המוכרים, כחלק מההכנות לחפירות ארכיאולוגיות נרחבות (הירשפלד 1989) (איור 1).

בסקר נתגלו שלושה אתרים פרהיסטוריים, שאובחנו לפי פיזור כלי הצור בשטח. אולם הממצא הבולט של הסקר הוא שדה טומולי (רגמים) ובו עשרות מעגלי אבן שבחלקם ארגז קבורה שנבנה מאבנים גדולות. שדה קבורה זה נמצא במדרונות מדרום ומדרום-מזרח לחורבת מנצור אל-עקב ומעטים אותרו גם מצפונו. כמקובל בשיטת קבורה זו, הקבורה בגלי האבן מתוארכת לתקופת הברונזה, בין האלף השלישי לאלף השני לפנה"ס. הסקר העלה גם ממצא של עשרות מוקדי חציבה בגדלים שונים, שכולם מוקמו ממזרח לקואורדינטת האורך 195, החוצה את שטח הרמה מצפון לדרום. ככל הנראה, אלו הם אתרי חציבה של אבני בנייה מהתקופה הרומית ומהתקופה הביזנטית. סביר שהם שימשו את יושבי חורבת עלק והיישובים ממזרח לרמת הנדיב. בסקר התגלו גם כמה כבשני סיד, בעיקר בשטחי המחצבות שקשה היה לתארכן, וכן אותר מערך של

בימי קדם, התבסס עיקר פרנסתם של תושבי הארץ על חקלאות, על עבודת אדמה ועל הפקת מוצרים מהחי ומהצומח. סביר שגם תושבי רמת הנדיב התפרנסו בדרך דומה. מקובל להניח שהקרקעות המקומיות, דוגמת הטרה רוסה החומה-אדומה והרנדינה החומה-אפורה, מתאימות לחקלאות הררית. גם עמקי הטוף ברמת הנדיב, שבהם ישנן קרקעות ממוצא קולובי-אלובי, מספקים שטחי קרקע איכותיים לגידולים חקלאיים ולגידולים עונתיים, כולל תבואות. שפע המים ומאפייני הקרקעות בקרבת עין צור מתאימים גם לחקלאות שלחין. שאר שטח הרמה, המתאפיין בקרקעות דלות ובעומק רדוד, מתאים לרעייה ולגידול צאן, ובחלקו אף לגידול כרמים, בעיקר של גפנים וזיתים. מכאן שברחבי הרמה אפשר למצוא בסיס לקיום חקלאי שנוצל על ידי תושבי הרמה ותושבי האזורים הסמוכים לה לאורך תקופות היסטוריות ממושכות (לעיון נוסף ראה: Rosen 2000: 637-649).

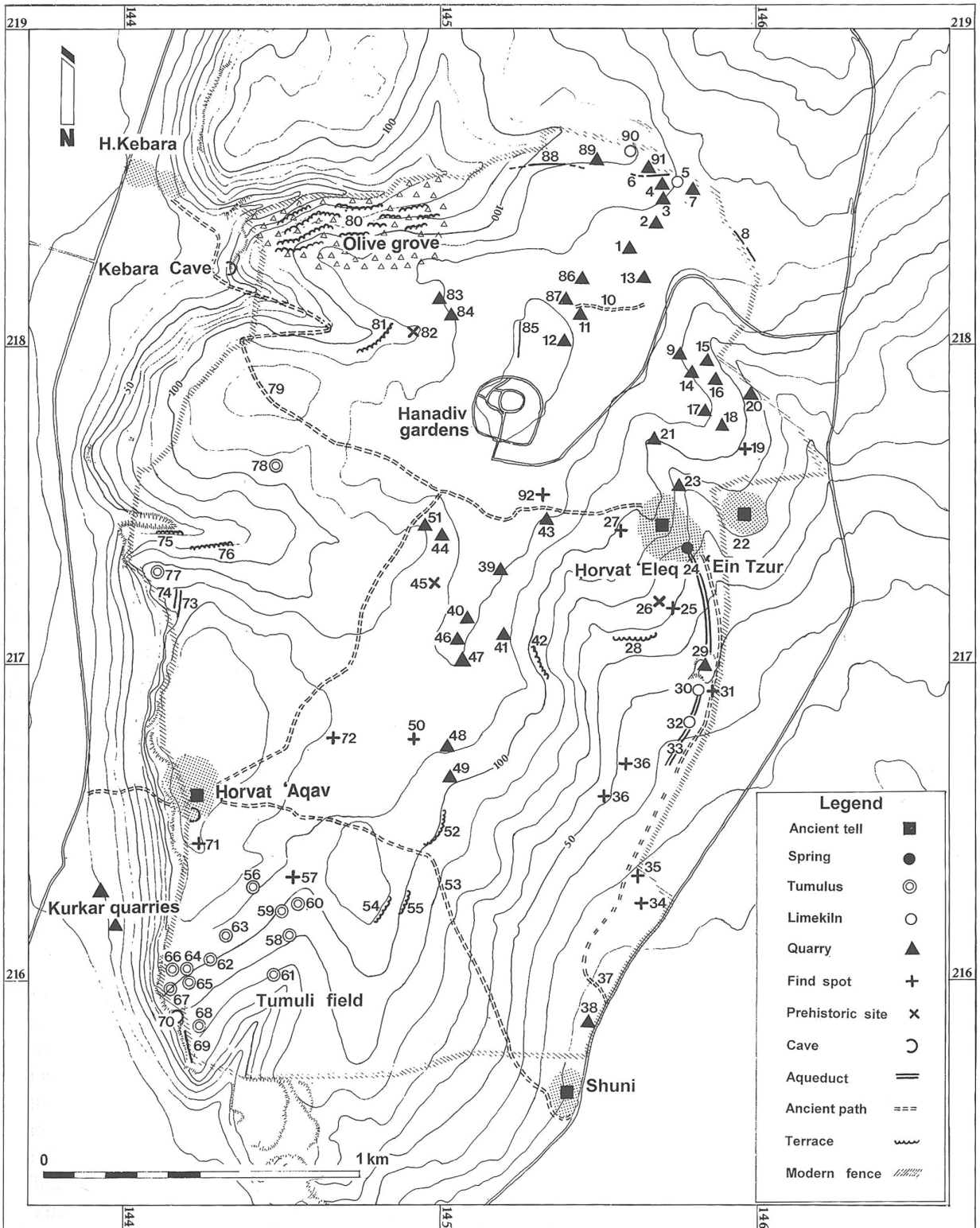
חקר השרידים הקדומים ברמת הנדיב

אם כן, רמת הנדיב היא שטח מוגדר ובו תנאים ייחודיים לפעילות אנושית. שטחה נוח להתיישבות, הן מבחינת התנאים הגיאוגרפיים והן מבחינת מקורות מים ודרכים, והיא ממוקמת בלבו של מרחב מיושב. לאור כל זאת, נבחן את השרידים הארכיאולוגיים הקדומים כפי שתועדו בשטחי רמת הנדיב מאז ראשית המחקר בתחום זה ועד ימינו.

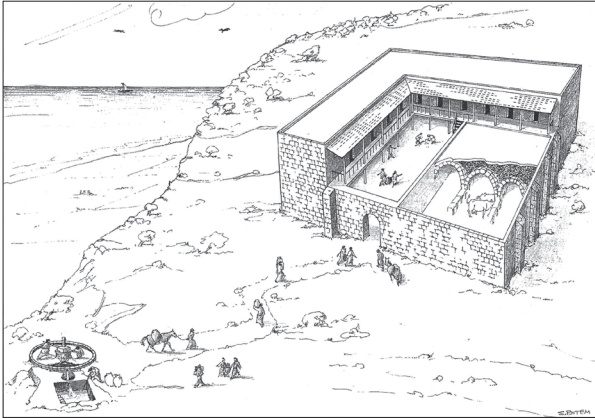
נוסעים ותיירים

תיאורים של נוסעים ותיירים ממאות השנים האחרונות מספקים לנו מידע יקר ערך על אתרי רמת הנדיב כפי ששרדו לאורך השנים מאז נטישתם. למעשה, הם אלו שהצביעו על שני האתרים המרכזיים בשטח הרמה: האחד בחורבת מנצור אל עקב והאחר בחורבת אום אל עלק.

החוקר הראשון שסייר באזור באפריל 1870 ושעדותו נשתמרה בידנו היה הצרפתי ויקטור גרן, שמזכיר את שוני, הלוא היא מיומאס, ואת הכפר אום אל עלק שבקרבתה (Guérin 1875: 341). סוקרי ארץ ישראל מטעם הקרן הבריטית PFF, קונדר וקיצינר, ביקרו בחורבת מנצור אל עקב בשנת 1873. הם מתארים אתר ובו שני מבני קמרונות, ואלמנט ייחודי של חלונות/פתחים בקירות המחיצה של מבנה הקמרונות המזרחי. הכניסה למבנה מצפון, ובמרקזו בור מים (Conder and Kitchener 1883: 31-33). לורנס אוליפנט, ביקר באום אל עלק בשנת 1882 ומתאר בקתות מגורים וכן את שרידי החורבה (Oliphant 1886: 15-19). גוטלב שומאכר ביקר באתר בשנת 1889, הוא מציין ממצא של כתובת יוונית שנמצאה בשימוש משני בבית הקברות הקדום הסמוך לאום אל עלק (Schumacher 1889: 192). בתחילת המאה העשרים, ביקר בשטח הרמה הגרף פון מילינן. תיאורו את חורבת מנצור אל עקב מבליט את יופייה של התצפית מהאתר אל עבר מישור החוף, והוא מציין שני אלמנטים: המאקם והחורבה.

איור 2. הצעת שיחזור של הוילה הביזנטית בחורבת עקב (מקור: Hirschfeld 2000: 724)

שנמצאו במבנה, נראה שיושביו היו נוצרים. בית החווה הביזנטי קטן יחסית (525 מ"ר), אך בנוי היטב במתכונת של בית חצר, כלומר, בית שחדריו בנויים סביב חצר פנימית... החצר מרוצפת לוחות אבן ובה מערכת לניקוז מי גשמים באמצעות תעלה בנויה המובילה אל בור מים שחודש מן התקופה הקודמת. החצר מוקפת שלושה אגפים: ממערב ומצפון - אגפי מגורים, וממזרח - אורווה גדולה. אגפי המגורים נבנו לגובה שתי קומות כך שיושביהם היו יכולים ליהנות מהנוף ומהבריזה הנושבת מן הים. מחוץ למבנה נמצאה גת יין משוכללת, המעידה על כך שעיקר עיסוקם של דיירי בית החווה הביזנטי היה ייצור יין למכירה בשווקים הסואנים של קיסריה.

הממצא העיקרי בחפירות של בית החווה הביזנטי היה אוסף עשיר של כלי חרס מהמאות החמישית והשישית לסה"נ, הכולל כלי שולחן, כלי בישול וכלי אגירה מסוגים שנים. בית החווה נעזב בעת הכיבוש הערבי של המאה השביעית, ובימי הביניים שימש המבנה כבית מחסה לדיירים ארעיים" (הירשפלד 2005: ראה גם Hirschfeld 2000: 13-231).

חורבת עלק (חורבת אום אל עלק)

האתר שוכן בנקודה אסטרטגית בראש גבעה הצופה אל בקעת הנדיב הפורייה, המשתרעת ממזרח לרמת הנדיב. למרגלות הגבעה נמצאה נקבה חצובה שממנה נובע מעיין המכונה עין צור (עין אום עלק). בין השנים 1986-2000 נערכו באתר חפירות רבות. החופר סיכם את הממצא במילים אלה: "המתחם שנתגלה בחורבת עלק הוא האתר המרכזי ברמת הנדיב. בתחומו נובע עין צור, כך שהייתה ליושביו אספקת מים קבועה. שכבת הקיום העיקרית באתר היא התקופה הרומית הקדומה (סוף המאה הראשונה לפנה"ס - המאה הראשונה לסה"נ). מתקופה זו נתגלה באתר ארמון הרודיאני גדול ומפואר המורכב ממספר אלמנטים. המרכיב העיקרי הוא מבנה ענק (4,800 מ"ר), שנחשף בראש הגבעה שמצפון-מערב

שבילים מקומיים. שבילים אלה קישרו בין האתרים ברמה ובינם לבין אתרים בסביבה הקרובה. בערוץ נחל כבארה התגלה כרם זיתים ששטחו כמאתיים דונם ובו טרסות. קירות גבול וטרסות נמצאו בשטחים נוספים ברמה, ואי אפשר לתארם בתנאי סקר שדה.

רמת הנדיב נסקרה גם כחלק מפרויקט סקר ישראל. תוצאות הסקר פורסמו במפת בנימינה על ידי יעקב עולמי, שלמה סנדר ואלדד אורן (תשס"ו). סוקרי המפה מצביעים על אתר של יישוב קדום מהתקופה הרומית במוקד ההתיישבות בתל צור (לעיל, עמ' 26. אתר מס' 27), ממזרח לחורבת עלק. כמו כן, מהמפות התקופתיות ששרטטו מתברר שהתקיימו יישובים פורחים באתרי הרמה בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית (מפות 1-6 לעיל), תופעה שהצביעה עליה גם מחקרים קודמים.

חפירות ארכיאולוגיות

בשנת 1984, החלו החפירות הארכיאולוגיות ברמת הנדיב בראשותו של הארכיאולוג יזהר הירשפלד מהאוניברסיטה העברית בירושלים. החפירות התמקדו בשלושה אתרים: שניים שמרבית שרידיהם מן התקופה הרומית-ביזנטית ואתר נוסף מסוף תקופת הברונזה הקדומה. ממצאי החפירה פורסמו בהרחבה (Hirschfeld 2000).

חורבת עקב (מנצור אל עקב)

אתר זה ממוקם בראש המצוק המערבי של רמת הנדיב ונשקף ממנו נוף עוצר נשימה. החפירות במנצור אל עקב נמשכו ארבע עונות ותוצאותיהן פורסמו. בחפירות נחשפו שרידים של וילה גדולה מהתקופה הביזנטית המוכרת בספרות כוילה רוסטיקה. מתחתיה נמצא בית אחוזה גדול מהתקופה הרומית הקדומה וכן שרידים שאולי מעידים על פולחן פיניקי שנערך באתר בתקופה קדומה יותר (ראה הצעת שיחזור באיור 2).

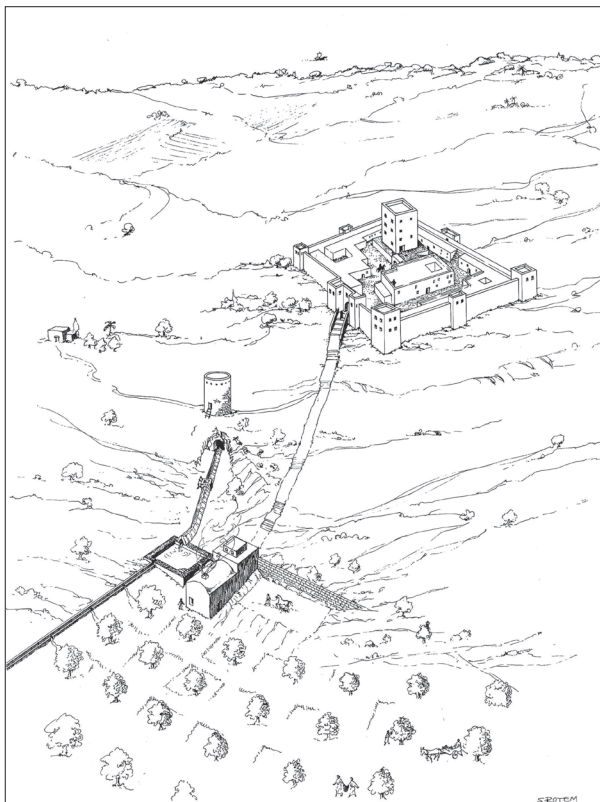
בסיכום תולדותיו של האתר כתב החופר: "בתקופה הרומית הקדומה (המאה הראשונה לפנה"ס - המאה הראשונה לסה"נ), הוקם באתר בית חווה מבוצר שאוכלס על ידי יהודים. מלמד על כך מקווה טהרה חצוב שנתגלה במרכז המכלול. בית החווה גדול למדי (2,800 מ"ר) והוא מוקף חומה עבה (1.3 מטרים) ובה שער רחב הפונה ממזרח. השער מוביל לחצר גדולה ובה בור מים ומתקנים חקלאיים: גת יין ובית בד. ליד השער נמצא אגף מגורים הכולל מקווה טהרה ואמבטי ישיבה קטן. בפניה הדרומית-מערבית של החצר נמצאו יסודותיו של מגדל גדול (9x9 מטרים). על פי ממצאי החפירה (מטבעות, מנורות חרס וכדומה), נראה שבית החווה ננטש במרד הגדול של שנת שבעים."

התיאור נמשך גם לשרידים מהתקופה הביזנטית, וכך נכתב: "בתקופה הביזנטית (מאות 5-7 לסה"נ), הוקם בית חווה על שרידיו של בית החווה מהתקופה הקודמת. על פי עיטורי הצלב

מהתקופה הרומית הקדומה (37 לפנה"ס עד 132 לסה"נ) כוללים ממצא מתקופת הורדוס ומתקופת הנציבים. ממערב לחומה נחשפו קברים מהתקופה הרומית (המאה השלישית לסה"נ), וממצא עשיר מהתקופה העות'מאנית (המאה ה-19 לסה"נ). אלו הם שרידי של כפר ולצדו שרידי בית חורי, שהוקם במקום בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים של המאה ה-19 ונטש כמה עשורים מאוחר יותר. הממצא החומרי היום-יומי הרב שנמצא בחפירות ותוארך לתקופות אלו מאפשר הבנה טובה יותר של האתר ושל תושביו (לעיון נוסף בסיכום הממצא בעברית ראה טפר ופלג-ברקת 2009).

בשלוש עונות חפירה במהלך השנים 2010-2007, בניהולם של יותם טפר ואורית פלג (2007, 2010) הושלמה חשיפתו של קטע החומה החסר במערב המכלול המבוצר ונחשפו קירות מחוץ לחומה ובתוכה, נחפרו מכלולים נוספים לאורך החומה הצפונית ומשני צידי של הפתח שבחומה הדרומית המכונה שער המים. החפירות המחודשות באתר שבחורבת עלק אפשרו בחינה מחודשת של האתר ושרידיו. הממצאים מצביעים על כך שהאתר בחורבת עלק הינו אתר רב-שכבתי, אתר יישוב זה גדול משטח המכלול התחום בחומה, הוא משתרע מבית חורי ועד אזור עין צור ומאפייניו מזכירים את טיפוס התלים

איור 3: הצעת שיחזור של מכלול חורבת עלק בתקופה הרומית הקדומה (מקור: Hirschfeld 2000: 706)

למעייין (בגובה מאה מטרים מעל פני הים). למבנה צורת מרובע, הוא מוקף חומה עבה (בעובי שני מטרים) ומצויד בארבעה מגדלי פינה ובמגדלי ביניים. המבנה הוקם כמעין עיר קטנה שאגפיה מופרדים ברשת רחובות של שתי וערב. במרכז ניצב מגדל מסיבי (14x18 מטרים) ובו שישה חדרים... אל הפתח מוליך גרם מדרגות בנוי גזית. המדרגות בנויות על חומה נמוכה המקיפה את המגדל סביב-סביב. חומה מסוג זה מכונה במקורות ההלניסטיים בשם פרוטיכיזמה (proteichisma). היא נועדה להגן על יסודות המגדל בשעת מצור. סביר להניח שהמגדל שימש כמקום מגוריו של בעל הארמון. ממזרח למגדל ... מצוי אגף המגורים המרכזי. זהו אגף גדול ובו נתגלו יותר משלושים חדרים בגדלים שונים שהיו מיועדים למשרתים. סביב המגדל ואגף המגורים המרכזי נסללו רחובות, ומעבר להם ישנם חדרי סוגרים צמודים לחומה. בחדרים אלו נמצאו מתקנים לעיבוד ולאחסון של תוצרת חקלאית. על פארו של המבנה מעידה שורה של פריטים אדריכליים מעוטרים להפליא שנמצאו במקום, וכן ראש אריה עשוי שיש, שהיה במקורו חלק משולחן גן עשוי שיש. מרכיבים נוספים של הארמון נמצאו ליד המעיין. הם כוללים אמות מים, בריכה ובית מרחץ. בית המרחץ קטן ובנוי היטב מאבני גזית ומפסיפסים. זהו בית מרחץ מסוג טורי: הוא מורכב מארבעה חדרים הבנויים בזה אחר זה - שלושה חדרי רחצה (פריגידריום, טפידריום וקלדריום) וחדר הסקה (פרפורניום). בתי מרחץ דומים נתגלו בארמונות ההרודיאניים במדבר יהודה (מצדה, קיפרוס, הרודיון) (ראה הצעת שיחזור למכלול באיור 3). הירשפלד ממשיך ומתאר שרידים נוספים לצד המעיין ובהמשך מסכם את תולדותיו: "בנוסף לכך, נמצא ליד המעיין מגדל עגול לגידול יונים (קולומבריום). גידול היונים נועד בעיקרו להפקת זבל לצורך דישון הגנים המושקים של הארמון. כמו כן, נמצא בית בד. מתקנים חקלאיים אלה מלמדים על כך שהארמון היה חלק מאחווה רחבת ידיים. על פי המשוער, היה בעליו של הארמון אדם המקורב להורדוס, ואולי אפילו אחד מבניו... בתקופת המרד הגדול של שנת שבעים, ננטש המכלול. בתקופה הביזנטית נעשה שימוש בנקבת המעיין. סמוך לפתח הנקבה נמצאו בקרקעית יותר מאלפיים מטבעות המתוארכות למאות 4-6 לסה"נ. סביר להניח שמטבעות אלה הושלכו למעיין כאקט של בקשת משאלות. מכאן שזהו מעיין הפוריות הנזכר בחיבורו של הנוסע מבורדו. בתקופה המוסלמית נעזב האתר לחלוטין עד המאה ה-19." (הירשפלד 2005א'; ראה גם Hirschfeld 2000: 546-235).

בחפירות שנערכו בחורבת עלק נחשפו גם שרידים ארכיאולוגיים מועטים מתקופת הברונזה (1550-1650 לפנה"ס), ממצא קרמי מתקופת הברזל א' (המאה העשירית לפנה"ס), ממצא רב מהתקופה הפרסית (מאות 4-7 לפנה"ס), וממצא ופריטים ארכיטקטוניים מהתקופה ההלניסטית (מאות 2-4 לפנה"ס), ככל הנראה של כפר גדול או יישוב מאורגן שטרם נחשף. השרידים

אדם. בסקרים ובחפירות שנערכו בעשור האחרון נמצא כי שדה הטומולי של רמת הנדיב הוא חלק משדה קבורה גדול ונרחב המשתרע גם מחוץ לגבולותיה הפיזיים. מצפון אותרו גלי אבן שצורתם דומה (עולמי, סנדר ואורן תשס"ו: אתרים 7, 13), ומדרום נחשפו בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו מטעם רשות העתיקות שרידים של אתר מגורים מראשית תקופת הברונזה התיכונה II'. הממצא מלמד על אתר בעל אופי ביתי, וסביר שהיה בעורף החקלאי של יישובים גדולים סמוכים, דוגמת תל מבורך ותל בורגה. בסקר שנערך בסביבת האתר נתגלו עשרות קברי פיר מתקופת הברונזה התיכונה (גורלזוני 2004). בחפירת קברי הפיר נתגלה בית קברות נרחב ובו קברים מתקופת הברונזה הביניימית, מתקופת הברונזה התיכונה II, וכן קברים בודדים מהתקופה הכלקוליתית, מתקופת הברונזה המאוחרת, מתקופת הברזל ומהתקופה הביזנטית (פילשטוקר וסקלר-פרנס, 2005). אם כן, נראה כי חלקה הדרומי של רמת הנדיב שימש כבית קברות גדול ונרחב ובו סוגי קברים שונים. בית קברות זה גדול מבית הקברות שתואר לעיל בשדה הטומולי. לכן, סביר להניח כי באתר הקבורה בדרומו של הכרמל נקברו לא רק נוודים אלא גם תושבי היישובים הסמוכים, ויש לראות בו אתר קבורה אזורי-מרכזי ששימש במשך תקופה ארוכה, בעיקר באלף השלישי ובאלף השני לפני הספירה. נציין כי גלי קבורה דומים נמצאו גם ברמת מנשה (גדות וטפר 2008; 2008א: 270-255). יש לראות בכך תופעה שכחה בחלק זה של הארץ ואין לקשור זאת בהכרח לאוכלוסייה נוודית.

שוני

בדיון בתולדות ההתיישבות האנושית ברמת הנדיב ראוי להתייחס גם ליישוב בשוני. האתר שוכן בשוליים הדרומיים של רמת הנדיב, ליד עיינות שוני ונחל תנינים, והוא נחפר מטעם הקרן הקיימת לישראל ואוניברסיטת חיפה. המקום מוזהה עם הכפר התלמודי כפר שמי (תלמוד ירושלמי, חלה: נ"ח, ע"ג), והמעייין לצדו הוזכר על ידי הנוסע/מבורדו במיל השלישי מקיסריה (הנוסע מבורדו: 586, 1). בתקופה הרומית נוסד במקום כפר יהודי, ככל הנראה לצדם של אמות מים וכביש רומי אימפריאלי שיעדם היה קיסריה. קרבה זו לעיר הגדולה עשויה להסביר גם את בניית התיאטרון במקום ואת הממצא העשיר של פסלים וכתובות באתר. בתקופה הביזנטית הקדומה, עברה אמת המים של עין צור בחלקו העליון של היישוב, סיפקה מים למתקניו והתחברה לאמות המים העירוניות של קיסריה. בתקופה הביזנטית המאוחרת ובתקופה הערבית הקדומה, נבנו בחלקים מהתיאטרון מתקנים למלאכה ולאחסון והשימוש בו בוטל. המקום היה מיושב גם בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'מאנית עד העת המודרנית. מכאן שהתקיים יישוב בשוני כמעט ברציפות באלפיים השנים האחרונות (שנהב 1992: 1515-1516; להב 1992: 5-28, 54-66; טפר, בהכנה).

ההרריים המוכרים במרחב הארץ-ישראלי ליד מקור מים קבוע וזמין. הממצא הארכיאולוגי מלמד כי באתר התקיימה פעילות אנושית מסוימת כבר בתקופה הפליאוליתית התיכונה, בתקופה הנאוליתית הקדם-קראמית ובתקופה הכלקוליתית. התיישבות אנושית תועדה בתקופת הברזל א' ו-ב', בתקופה הפרסית, לאורך כל התקופה ההלניסטית, בתקופה הרומית הקדומה וכן במהלך המחצית השנייה של המאה הא' והמאה הב' לספירה. נוכחות מסוימת, בעיקר באזור המעיין, התקיימה גם בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית. ההתיישבות באתר התחדשה בשלהי התקופה העות'מאנית. תמונה זו מנוגדת לזו שעלתה מפרסומים קודמים כאילו האתר הוא בעיקרו אתר חד-שכבתי, מן התקופה הרומית הקדומה, אשר חרב באירועי המרד הגדול. כאמור לא נמצאו עד כה עדויות לחורבן והרס המלמדים על נטישה בעקבות מצור או קרב לעומת זאת נמצאו שרידים ארכיאולוגיים המעידים על המשכיות באתר בשלהי המאה הא' - ראשית הב' לספירה.

מהחפירות עולה כי שיאו של היישוב, הן מבחינת עוצמת הבנייה והן מבחינת שטח השתרעות היישוב, היה בתקופה ההלניסטית ואולי גם בתקופה הפרסית ולא בתקופה הרומית הקדומה. גם זיהוי האתר על-ידי יזהר הירשפלד ז"ל (ראה למעלה) כמכלול ארמוני אינו זוכה לאישוש מן הממצאים בשטח; בכל שטח החפירות לא נמצאו עד כה שרידים ארכיטקטוניים בעלי אופי של ארמון הרודיאני (תמשיח-קיר, טרקלינים, חצרות פריסטיל וכו'). לדעתנו, האתר בתקופה הרומית הקדומה היווה כפר או חווה חקלאית, שנבנה על גבי הריסות האתר ההלניסטי ובגובה הנדבכים העליונים של קו החומה ההרוס.

מבין ממצאי החפירה בעונות האחרונות אפשר לציין שבר לוח ועליו כתובת בלטינית שבה נזכרת המילה "אקוודוקט" (אמת מים): עדות אפשרית לאמת המים שהובילה את מימי עין צור לבירת הפרובינקיה קיסריה. כמו כן נתגלה שעון שמש עשוי מאבן גיר המתוארך ככל הנראה לתקופה ההלניסטית המאוחרת והיה בשימוש משני בבנייה מהתקופה הרומית. ממצא זה מלמד גם על בנייה ציבורית מרכזית ועל אפשרות שימוש לצורכיהם של מנהל ושל שלטון מקומיים באתר.

שדה הטומולי

בשנת 1990 נחפרו גלי קבורה (טומולי) רבים בשדה הקבורה של רמת הנדיב (Greenberg 2000: 583-609; ראה גם, הירשפלד 2005). שדה הקבורה תוארך על ידי החופר לתקופת הברונזה הקדומה והתיכונה (2000-2500 לפנה"ס). קוטרם של המעגלים משתנה מ-3-4 מטרים עד 10-12 מטרים כל אחד. במרכז כל אחד מהם מצוי ארגז קבורה הבנוי מלוחות אבן גדולים ולא מסותתים. באחדים מארגזי הקבורה שנחפרו נמצאו מנחות כגון ראשי אלות, פגיונות ותכשיטים, ובאחרים אף שרדו עצמות

סיכום

רמת הנדיב, בהגדרתה הגיאוגרפית כתא שטח בחלקו הדרומי של רכס הכרמל, מתאפיינת בטופוגרפיה מתונה ונוחה ממזרח ובטופוגרפיה תלולה ממערב. מיקומה במפגש בין מישור החוף הצפוני לעמקים, לצד צומת דרכים מרכזי בצפונה של הארץ ובקרבה למקורות מים זמינים, וכן הטופוגרפיה והאקלים הנוחים בה, אפשרו התיישבות אנושית במשך אלפי שנים ותמכו בה. המחקר הארכיאולוגי הענף ברמת הנדיב ובסביבתה מלמד על פעילות אנושית בתקופות פרהיסטוריות (ראה בהרחבה, פרק 8 שער II). במערת כבארה הסמוכה, תועדה פעילות אנושית מלפני 10,000-60,000 שנה (שיק 1992: 762-766), ולמעשה, החל מהאלף השני לפנה"ס ועד ימינו, המרחב המתואר כאן משמש לפעילות אנושית כמעט רצופה.

בתקופת הברונזה התיכונה (1550-2000 לפנה"ס) שכן יישוב כפרי קטן בדרום רמת הנדיב. שרידים מועטים מתקופה זו נמצאו גם בחפירות חורבת עלק. בשטחה של רמת הנדיב נתגלה שדה קבורה (מערות פיר וטומולי) נרחב וגדול, ששימש ככל הנראה בעיקר את תושבי הערים המבוצרות הגדולות בתל בורגה ותל מבורך, ואולי גם תושבים של יישובים סמוכים. שטחה ההררי של דרום הרמה שימש לקבורה גם בתקופות מאוחרות, עד התקופות הרומית והביזנטית.

מתקופת הברזל (586-1200 לפנה"ס) נמצאו בחפירות חורבת עלק חרסים וכן שרידים ארכיטקטוניים דלים. ממצא נוסף מתקופה זו תועד בחפירות חורבת עלק.

מהתקופה הפרסית (332-586 לפנה"ס) מוכרים ממצאים משני האתרים המרכזיים ברמת הנדיב. בחורבת עלק נמצאו גם חפצי פולחן, אולי עדות למקדש פיניקי שפעל במקום ובחורבת עלק נמצאו שרידים ארכיטקטוניים של מכלול מבוצר מוקף חומה. **מהתקופה ההלניסטית (37-332 לפנה"ס)** נחשפו בחורבת עלק ראשי קירות רבים ושפע של ממצא המלמד על יישוב גדול ונרחב ששכן במקום בקרבה למקור המים.

בשלהי התקופה ההלניסטית וככל הנראה בראשית התקופה הרומית הוקם באתר בית חווה חקלאי על ולצד שרידי הביצור הקדום. צורת המכלול ושרידי הולידו את ההערכה (שאינה מקובלת בקרב חוקרי האתר בעת הזו) אצל יזהר הירשפלד ז"ל כי מדובר בארמון מבוצר שהוקם על ידי קרוב משפחה של הורדוס ואשר פעל לכל אורך התקופה ההרודיאנית (37 לפנה"ס-70 לסה"נ), לפי הערכתו בית המרחץ שנבנה לצד המעיין שימש את תושביו האמידים של המקום. גם בחורבת עלק הסמוכה התגלתה חווה חקלאית, ששימשה את האוכלוסייה היהודית באזור. **התקופה הרומית** ככלל (מאות 1-3 לסה"נ) נחשבת לאחת מתקופות השיא בתולדות התיישבות האנושית ברמת הנדיב. בשוני, הנמצאת בשוליים הדרומיים של הרמה, שכן כפר יהודי המוזכר במקורות, כפר שמי שמו. עם הקמת קיסריה ומפעלי המים הגדולים שלה, הלך והתבסס היישוב גם לצדו של כביש רומי אימפריאלי שהוביל מקיסריה למחנה

הלגיון השישי בלגיו בפתחו של עמק יזרעאל, ומשם ליעדים מרכזיים נוספים בצפון הארץ. היישוב בשוני התקיים גם במהלך התקופה הביזנטית (324-638 לסה"נ). באותה העת, שימש ככל הנראה המעיין בעין צור שלמרגלות חורבת עלק כמוקד עלייה לרגל, כפי שמוזכר גם במקור צליינות נוצרי מהמאה הרביעית לספירה. בחורבת עלק שבראש המצוק המערבי של הרמה, התקיימה בשיאה של תקופת פריחה זו חווה חקלאית גדולה. ממצאי החפירה במקום מלמדים כי גם אוכלוסייתה הייתה נוצרית. היישוב בשוני התקיים גם לאחר הכיבוש המוסלמי.

נראה כי בתקופה הערבית הקדומה (638-1099 לסה"נ) התקיים במקום יישוב משגשג, וכך גם בתקופה הממלוכית ובתקופה העות'ומאנית (1917-1291 לסה"נ). שרידים מתקופות אלו, אף כי של יישוב קטן בהרבה, נמצאו בשרידיה של חורבת עלק. בתקופה העות'ומאנית, יושבה מחדש גם חורבת עלק לצדם של המעיין ושל שטחי החקלאות. תל צור הסמוכה ושוני היו למרכזי התיישבות חשובים בראשית הציונות וההתיישבות ברמת הנדיב ובסביבתה.

מסקירה קצרה זו עולה שערים מרכזיות וגדולות מעולם לא הוקמו בשטח הרמה. היא הייתה ונשארה בעורפם הכלכלי-חקלאי של יישובי הקבע הגדולים שבקרבתה. שטחה שימש לקבורת מתים ולחציבת אבנים וחומרי גלם, וכן לחקלאות ולהפקת מוצרי משנה, כולל גידול ומרעה של בקר וצאן, לצדם של התלים הגדולים מתקופת הברונזה ושל הערים המרכזיות מהתקופה ההלניסטית עד התקופה הביזנטית. בשטח הרמה ובגבולה הוקמו יישובים קטנים ובינוניים. הם הושפעו מבחינה פוליטית, תרבותית ומנהלית מהשלטון במרכזים הגדולים שפעלו בקרבתם, וקיומם היה תלוי לרוב במוקדים אלו.

לכן, נראה כי יש לראות בהתיישבות האנושית ברמת הנדיב מראה של ההתרחשויות הכלליות בשטחה של הארץ בכלל ובצפונה בפרט. כאשר התרגשו תקופות פריחה ושגשוג התפתח וגדל היישוב במקום, וכאשר היישוב בארץ עבר תקופות שפל, קטן שטחו של היישוב ברמת הנדיב והשפעתו על סביבתו פחתה. יחד עם זאת, יש להדגיש שני גורמים מרכזיים בהווה זו: האחד הוא נופה של הרמה והיותה שטח גבוה מסביבתו, המאפשר ביטחון יחסי ואף שליטה אסטרטגית על המישורים, כמו גם מגורים בתנאים עדיפים. הגורם האחר והמכריע הוא מקורות המים בעין צור והמעיינות בקרבת שוני ולמרגלות הרכס המערבי של הרמה, בקרבת מערת כבארה. סביר להניח שמים אלו היו חוליה מרכזית וחיונית בתולדות התיישבות האדם ברמת הנדיב. הם שאפשרו את חידוש היישוב מעת לעת, כמו גם את שגשוגו בעתות של שלום ופריחה.

ספרות

- תלמוד ירושלמי, חלה: נ"ח, ע"ג.
הנוסע מבורדו -
Itinerarium Burdigalense. P. Gayer and O. Cuntz eds. *Itineraria et alia geographica*. Corpus Christianorum. Series Latina, 175. Turnhout 1965: 1-26
- גדות, י. וטפר, י.** 2008. מפת רגבים (49), סקר ישראל. רשות העתיקות (מהדורה אלקטרונית). <http://www.antiquities.org.il/survey/#map>
- גדות, י. וטפר, י.** 2008. אדם וסביבה - ארכיאולוגיה של הנוף ברמת מנשה. בתוך: ש, בר (עורך). *בהר בשפלה ובערבה*. עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל בשנת השלושים לסקר הר מנשה. חיפה: אריאל. עמ' 270-255.
- גורזלוני, א.** 2004. עינות שוני. *חדשות ארכיאולוגיות*, 116. רשות העתיקות (מהדורה אלקטרונית). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=12&mag_id=108
- דריי (ישו), י.** 2011. טחנות הקמח בסכר תנינים - מגוון טכנולוגיות. בתוך: איילון, א. איזדרכת, א. (עורכים). *מכמני קיסריה*, א. סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, בהוקרה לד"ר יוסף פורת. ירושלים: כתר. עמ' 158-141.
- עד, ע. וא-סלאם סעיד, ע.** 2011. סכר תנינים. בתוך: איילון, א. איזדרכת, א. (עורכים). *מכמני קיסריה*, ב. סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, לזכר אמנון קדרון. ירושלים: כתר. עמ' 148-141.
- הירשפלד, י.** 1989. *סקר ארכיאולוגי ברמת הנדיב*. פרויקט רמת הנדיב. ירושלים.
- הירשפלד, י.** 2005. חורבת עקב (אתר רמת הנדיב, מהדורה אלקטרונית). <http://www.ramat-hanadiv.org.il/lobby.aspx?boneID=312&nsID=164&objID=37>
- הירשפלד, י.** 2005. הארמון ההרודיאני (אתר רמת הנדיב, מהדורה אלקטרונית). <http://www.ramat-hanadiv.org.il/lobby.aspx?boneID=312&nsID=164&objID=53>
- הירשפלד, י.** 2005. שדה הרגמים (אתר רמת הנדיב, מהדורה אלקטרונית). <http://www.ramat-hanadiv.org.il/lobby.aspx?boneID=312&nsID=164&objID=54>
- וקסמן, ש. ורווה, ק.** 1992. דור ים. בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בישראל*, 2. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הביטחון, כרטא: 407-410.
- טפר, י.** 2004. כביש רומי ב"מעבר עירון" - שרידי סיליה מקיסריה למחנה הלגיון השישי בלגיה. בתוך: בגל-י, קליאט, נ. ופלד, א. (עורכים). *מחקרים בארץ ישראל*, ספר אביאל רון. חיפה: אוניברסיטת חיפה. עמ' 47-82.
- טפר, י.** 2011. "19 מיל מ...". כביש רומי מלגיון לקיסריה דרך רמת מנשה. בתוך: איילון, א. איזדרכת, א. (עורכים). *מכמני קיסריה*, א. סיכומים ומחקרים בנושא קיסריה וסביבתה, בהוקרה לד"ר יוסף פורת. ירושלים: כתר. עמ' 275-257.
- טפר, י.** בהכנה. שוני, חפירות 2001.
- טפר, י. ופולג-ברקת, א.** 2007. תוצאות חפירות ארכיאולוגיות ברמת הנדיב, עונת 2007. דוח ראשוני. רמת הנדיב.
- טפר, י. ופולג-ברקת, א.** 2009. חורבת עלק ברמת הנדיב, סיכום ראשוני של עונות החפירה בשנים 2000-2005. האוניברסיטה העברית בירושלים - רמת הנדיב.
- להב, א.** 1992. ראשיתה של ההתיישבות היהודית ברמת הנדיב. תל אביב: החברה להגנת הטבע.
- ללא שם, נתוני הגשם ברמת הנדיב (אתר רמת הנדיב, מהדורה אלקטרונית). <http://www.ramathanadiv-edu.org.il/weather.asp>
- נגב, א.** 1992. קיסריה. בתוך: שטרן, א. (עורך). *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בישראל*, 4. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הביטחון, כרטא. עמ' 1369-1377.
- עולמי, י. סנדר, ש. ואורן, א.** תשס"ו. מפת בנימינה (48). סקר ארכיאולוגי של ישראל. ירושלים: רשות העתיקות.